

A MAGYAR ÖNISMERET ÚTJA

ÍRTA

KERESZTURY DEZSŐ

Az **ŐSIDŐK HOMÁLYÁBÓL** egy lovasember alakja bontakozik ki szemeink előtt, amint a volgamelléki pusztán nyugodtan áll és figyel... Nyugodt; nem fél és nem képzelődik ... a messze pusztai képeken és erős világításban edzett szeme mindent világosan lát, amit emberi szem egy pontról láthat... A többiekért vigyáz és el van szánva mindenre . . . Várja a jövődőt és érzi, tudja, hogy a közös ügynek az ő erejére is szüksége lesz. Lelke ennek az erőnek érzetével s a fajtájához való ragaszkodással van tele.” Ez a volgai lovas „A magyar irodalom kis tükré”-nek első lapjairól lép elénk, annak a magabiztos szellemiségnek hordozójaként, amelyet Beöthy Zsolt, az ezredévi ünnepek idején, oly ragyogó színnel idézett fel a magyar irodalom letűnt századaiból. A büszkeséget sugárzó, lapidáris kép hű megtestesítője lett a századvég uralkodó rétegeiben kialakult szépségeszménynek. Mély és széleskörű igézetére jellemző, hogy még ma, a közelmúlt ropant történelmi katalizmája után is itt kísért közöttünk.

Hogy az „ezeréves Magyarország” nemzedékének nemzeti öntudatában mennyi volt az illúzió, a gőg, a balsors haragját kihívó hybris, ma már világosan áll előttünk. A kor csillogó felszíne alatt egyre erősebb lökésekkel jelentkeztek is az ellenzéki erők s a magabiztos nemzedék magyarság-képén újra és újra átütöttek egy mindegyre szorongóbb és keserűbb nemzet-

élmény sötétebb színei. Az új század második évtizedében a derűs kor bajlató, zord és vádoló költője, Ady előtt az ősmagyar harcosból „eltévedt lovas” lett. Abban a pár éve megjelent tanulmányban pedig, amelynek szerzője, Prohászka Lajos, a leghatározottabb formában fejtette ki önszemléletünknek ezt a pesszimista változatát, a volgai lovas helyét egészen elfoglalja a megújult tragikus sorsszemlélet szimbóluma: a bujdosó „Alig, hogy a magyar megtelepül ezen a tájon, bujdosás lesz az osztályrésze. Testét örökké sebek borítják, tagjait folyton a szét hullás veszedelme fenyegeti . . . minden magyar magános, elárvult strázsa, sokszor maga sem tudja, hova és kihez tartozik... Ez a magyarság sorsa immár négy évszázad óta. S ebben az örökös hányattatásban vált mindinkább hontalanná, valóban „szellemi bujdosóvá saját hazájában.”

Minden nemzetben megvan a törekvés arra, hogy egyéniségének eszményét, sorsának látomását, létének értelmét szuggesztív, közérthető formában megrögzítse. Az ősmagyar lovas és a bujdosó alakját ugyanez a törekvés igyekezett a magyarság történelmi, népi s szellemi egészét kifejező szimbólummá növelni. Honnan van, hogy az eredmény ilyen rendkívüli mértékben el-lentmondó? A megváltozott korhangulat nem nyújt elégséges magyarázatot, ehhez mindkét alaknak túl nagy a múltja s túl mély és széleskörű a hatása. S egyébként is: a hasonló ellentmondások hosszú sorát figyelhetjük meg a magyarságról vagy Európa bármely nemzetéről kialakult képzetek egész világában. A zavar okát a tárgy természetében kell keresnünk. Egy nemzet élete annyi változékony elemből tevődik össze s az egész átpillantását vágyónak oly kevés biztos fogódzót nyújt, hogy még a leggazdagabb szellem is szükségképpen csonkán látja a valóságot. Hozzájárul ehhez, hogy kevés mai területén a vizsgálódásnak nyílik ennyi tér a látás élményszerű szubjektivitása-nak, az eszményi vagy önös szándékok befolyásának érvénye-

sülésére. De még a legmélyebb erkölcsiségű s legtárgyilagosabb szemlélő is megakad a kifejezés nehézségénél; egy bizonyos határon túl kénytelen szimbólumokhoz folyamodni. Szimbólumok tartalmát pedig szavakkal kimeríteni lehetetlen; mondatainkkal legfeljebb utalhatunk gazdag s rejtőzködő értelmük felé. Rendkívül egyszerű azonban az összetett valóságot ezekkel az utalásokkal helyettesíteni. Ez történik akkor, ha e szimbólumok az utcára kerülnek, irányok és áramlatok kezére, a politikai harc fegyvertárába, népszerű írók s alkalmi szónokok kellékei közé. Az életből tan lesz, az élményből jelszó, melynek birtokában bárki is a nemzeti lélek és sors bölcselőjének érezheti magát. A nemzeti közösség mibenlétéről s kialakulásáról sokféle elmélet szól, abban azonban mind egyetért, hogy a fejlődés betetőzője, a közösség összetartozásának talán legfontosabb kifejezője a nemzeti öntudat, vagy kissé átfogóbb s mélyebb jelentésű szóval a nemzeti önismeret. Ha az a felfogás, hogy a közösséget az teszi nemzetté, hogy annak tartja magát, nem fejezi is ki a teljes igazságot, bizonyos, hogy a nemzet az önismeret által emelkedik ki a pusztán csak tényező lét formájából; ebben a síkban szemléli önmagát, múltja emlékezetét, jelene adottságait s jövője álmait; ebben nemesedik nyers életősztone hivatástudattá, túlhabzó életerejé erkölcsi eszmények vagy politikai célok által irányított vállalkozássá. „Tévedni a halandó gyöngesége, de önismeretre törekedni az Isten parancsa, a világvégzet, mely az egyéneket és népeket csalódásaik által bünteti”, fogalmazza meg a magyar sors minden vizsgálójának alapérzését Kemeny Zsigmond.

Az önismeret anyaga rendkívül sokrétű. Eredet és hivatás kérdései, fajta és műveltségbeli szépségeszmény, hagyomány és reform, a hazai táj képei, a sajátosnak érzett életformák alakváltozásai, történelmi hősök és alkotmányos intézmények, fölény tudat, erények és hibák: a sort hosszan folytathatnók. Egy nép

önismerete tér és idő adottságainak s az emberi erők vállalkozásainak, a történelem folyamán megrögződött formáknak s az újat teremtő emberi akaratnak küzdelmében kristályosodik ki; sors és magatartás összefonódása határozza meg keretét s tölti meg tartalommal. Tény is, tétel is. Föld, nép és történelem tényei s a sorsot megkísértő emberi akarat tétélei között pedig ott kavargó, mindkettőt táplálva s mindkettőből táplálkozva, az élmény derülő-boruló, félhomályos rétege, melyben egyre tisztuló öntudatosodás felé szűrődnek a lét változatos benyomásai s amelyben támasztékot, lendítő erőt keres a sorsot újra és újra megkísértő akarat. Külön kell tehát választanunk legalább ezt a három réteget: a tényekben megvalósuló, az élményben felderengő s a harci vállalkozásokban tétellel fogalmazott eszméket. A nemzetről szóló képzetek nem élnek a maguk teljes világosságával, mélységével és gazdagságával a közösség minden tagjában. Amint a hitnek, az önismeretnek is vannak lángelméi. A közösség nagyobb része csak e kivételesek tanítását származtatja tovább vagy szegül azok ellen; a maga szűkebb szemhatárán belül, korának s környezetének befolyásaitól vezettetve, részleteket lát csupán. S végül a nemzeti öntudat részeseinek kell tartanunk azokat is, akiknek a nemzetről csupán általános, élményszerű képzeteik vannak, akiknek feladata nem a tudatos választás a lehetőségek közt, hanem a nyugodt hit abban, amit a hagyomány, a szokás, a szűkebb közösség szelleme közöl velük. Bizonyos, hogy a nemzeti érzésnek és öntudatnak nem minden fázisa nyer világos megfogalmazást, időtálló kifejezést. A történelmi fejlődés ezen a téren is folytonos alakváltozást jelent. De ha a nemzedékek változása közben sok minden feledésbe megy, vagy időszerűtlenné válik is, az újban mindig ott érezhető a múlt öröksége s azoknak az állandó eszméknek sugárzása, amelyek felé a nép történelmi útja forduloin át halad. A nemzeti önismeretnek megvan a maga belső folytonossága: legfőbb eleme

a tények, élmények és célok korszerű változásaiban is megnyilatkozó történelmi azonosság tudata. Annak tehát, aki a magyar önismeret kérdéseivel foglalkozik, első feladata az, hogy a tör ténekni változások szeszélyes és ellentmondó hullámzásában a ma forgalomban lévő képzetek történelmi gyökereit megkeresse, a magyar önismeret fejlődésének fővonulatát követve, a történelmi azonosság tudatának folytonos, napjaink zürzavarában is ható sugárzására rámutasson.

A POGÁNY MAGYARSÁG önszemléletéről alig mondhatunk bizonyosat. A tárgyilagos kutatás csak arra építhet, ami nemcsak tudatosodott, hanem hozzáférhető formában kifejezést is nyert. Amikor pedig a magyarság a maga létének mibenlétéről és céljáról kialakított eszmevilágát maradandó formában is megrögzítette, már a keresztény-európai kultúra részesévé lett. Az új műveltség az uralkodó család kezdeménye volt s elsősorban ennek szolgálatában állott. Természetes tehát, hogy a nemzeti öntudatot kifejező irodalom, mindenekelőtt a történetírás, mentői régebbi emlékeit vizsgáljuk, annál inkább udvari jellegűnek mutatkozik.

Önszemléletünk legelső emlékei a kereszténnyé lett magyarságról szólnak, arról a keresztény királyságról, amelyben valószínűleg tovább éltek még a nomád birodalmi gondolat és életforma elemei, amely azonban mégis elsősorban az egyetemes keresztény közösség részesének tekintette magát s eszményeit, hivatástudatát ennek szelleméből merítette. A magyar uralkodó Szent István óta apostoli király, a hit terjesztője, fenntartója és védelmezője. A szent országépítő keresztény öntudata és küldetés-hite az idők folyamán természetesen mind nagyobb rétegek tulajdona lett; az egyre mélyebbre ható térítés átszínezte az egész nép gondolatvilágát. Hogy a fejlődés folyamán a keresztény szemlélet mind többet felvett a hazai hagyományból is, ter-

mészetes. A magyar tárgyú egyházi irodalom már a XII. század elején telve van kereszténység és magyarság összeforrásának bizonyítékaival. Szent László udvari történetírója öntudatos természetességgel nevezi az ország keleti határán lefolyt küzdelmet a kereszténység és pogányság harcának; abban a nagy fontosságú levélben pedig, melyet IV. Béla 1252-ben, a tatárok megújuló támadásainak hírére IV. Ince pápához intézett, már előttünk áll a magyarságnak a kereszténység jegyében fogantatott első s évszázadokra ható küldetéseszméje: Magyarországnak hivatása, hogy a kereszténység védőbástyája legyen.

Kétségtelen, hogy ezek az egyházi fogantatású és univerzalisztikus jellegű eszmék – különösen kezdetben – nem fejezték ki a nép egészének öntudatát. Az a világ azonban, amelyet „a kereszténység által elnyomott ősi magyarsága-ként szokás emlegetni, a maga dinasztia s később kereszténységellenes felkeléseivel eleinte inkább csak azt juttatta kifejezésre, hogy mit utasít el magától, mint azt, hogy miben látja a maga szerepét és értékét. Az utódok számára is hozzáférhető formában csak akkor kezdett megszólalni, amikor, a nemesség hatalmi helyzetének megerősödésével, mind nagyobb befolyást nyert a nemzeti eszmék alakítására s amikor már magáévá tette az új műveltség képzetkincsét és kifejezőeszközeit: a rendiség századaiban. Hogy e világi-nemesi öntudat mennyit őrzött meg a törzsek ősi hagyományából s mennyit vett át a királyi család körül kialakult tudós konstrukciókból, nem tudjuk pontosan. Bizonyos azonban, hogy nyomai már a XIII. századtól kezdve felismerhetők s hogy a XV. század végére már teljes fejlettségében kifejezésre is jut. Két legfontosabb összetevője a hun hagyomány és a szittya-magyarság öntudata. Az első szerint a magyar király Attila utóda, az uralkodó nemzet a hunok leszármazója. A második szerint a magyarsághoz egyedül méltó életforma a hadban járó, hódító és uralkodó szabad emberé. Az első segíté-

gével eredetmondáját dolgozta ki, a másodikban magatartásának eszményeit rögzítette le az ősi származás s a katonai kiválóság adta jogokra építő nemesi társadalom. A szittya-magyar ság lehangosabb hirdetői, a nemzeti elzárkózásnak s idegengyűlöletnek legféktelenebb képviselői, a köznemesség köréből kerültek ki; e világi-magyar öntudat kialakításában azonban a történelem nagyobb erői: a műveltség elvilágiasodása, a keresztény univerzalizmus felbomlása, a társadalmi s nemzeti forrongásokban felcsapó renaissance hatásai is szerepet játszottak. Nem véletlen tehát, hogy e szellem a maga legsugárzóbb s mind társadalmi, mind történelmi távlatában legmélyebb hatású kifejezését Mátyás udvarában találta meg.

„Szent István meg Hunyadi Mátyás: két nagy áramlás kútfejei; s hagyatékuk egymáshoz való viszonyának koronkénti alakulása szabta meg műveltségünk s benne irodalmunk történelmi nagy változásait”. Horváth János e szavai nemcsak a fejlődés sodrára, de a kor öntudatára is vonatkoztathatók. Keresztény és világi magyarságnak, a Mohács előtti Magyarország e két vezető eszméjének küzdelme a XV. században ismét kiélesedett. A széthúzó erőket azonban egyelőre még egyensúlyban tartotta a magyar birodalmi gondolat hatalmának, eszmei és erkölcsi erejének sugárzása. A nemzeti király keresztény uralkodó is volt s a szittya önértékben egyéniségét hangsúlyozó, harcias nemesség a kereszténység védelmezőjének tudta magát. S ha a magyarság az európai fejlődés sodrában állva kezdett is a maga nemzeti különállóságának öntudatos kifejezést adni, mint e nagyobb népközösség egyenrangú tagja léphetett a világ színpadára. A magyar főnemesség java Zsigmond korában az európai nagypolitika legfőbb színterem kapott szerepet; Mátyás egy hatalmas birodalom trónjáról nyújtotta ki kezét a császári korona után. Ez a birodalmi eszme természetesen nem közelíthető meg a nemzetállamról kialakult s ma közkeletű fogalmak-

kal. Nem nyelvében, sem nem faji egységében élt, bár a közös nyelv s a közös származás összetartó erői nem hiányoztak ön tudatából. Kialakulásában elsősorban az alkotmány, az ország-lásban való részvétel, a társadalmi összetartozás s a közös élet-forma mozzanatai játszották a főszerepet. A keresztény és szittya magyarság képzetköre mellett ez az országgló, birodalmi ön-tudat volt az a harmadik legfontosabb eszmeforrás, amelyet a Mohács előtti századok az utánuk következőknek örökségként átadtak.

KÖLCSEY FERENC „a magyar nép zivataros századai-ból” zendíti fel a „Hymnus” hangjait, ezét a csodálatos zsol-tárét, amelyben a magyar önismeret legkeserűbb mélyei nyertek kifejezést. A XVI. és XVII. század, amelyeknek képeit e nemzeti imánkká lett költemény sorai minden magyar ember képzeletvilágába bevették, valóban történelmünk legviharosabb ideje. Az a tépett, sorsterhes keserűség, a kielégítetlen vágynak, az elfojtott szenvedélynek, a reménytelen reménynek az a dúlt pátosza, amely a magyar önszemléletet oly összetetté, borússá, ellentmondásokkal teltté teszi, ezeknek a századoknak öröksége. Az előfeltételek közismertek. Mohács után a magyarság elveszíti létének, hatalmi és szellemi egységének súlypontját. A király az országon kívül uralkodik s vannak pillanatok, amelyekben úgy látszik, a nemzet már csak a legmélyebb mélységben s a legmag-gasabb magasságban él: a nép életének a határokon átindázó, féléber tenyészetében s a magános lángelmének a határokat át-szárnyaló látomásaiban. S mégis ez a kor nemzeti önismeretünk kialakulásának egyik legfontosabb ideje. Elsősorban azért, mert a széttagolt országban mindinkább a szellemre hárul az egység megőrzésének, a közösségi tudat ébrentartásának szerepe: a magyarság e századokban inkább, mint valaha, nem hatalmi szervezet, hanem hit, élmény és öntudat kérdése. Ez a kor

oldja meg igazán a magyar irodalom nyelvét s ez zárja be a magyar írók egyszersmmdenkorra népének világába.

Ha a birodalom elbukott is, hivatástudata a XVI. században még eleven valósággal él tovább, a magyarság még hazája feldúlt védfalán is úgy érzi, hogy a kereszténységnek pajzsát viseli. Bizonyos, hogy Európa népei közül ő őrizte meg legtovább a középkor keresztény univerzalizmusának élményét, hiszen a maga fennmaradását is szorosan összefüggőnek érezte a kereszténység fennmaradásával. Már Hunyadi János tudja, hogy a török-magyar harc életre-halálra szól; „vagy megszabadítjuk Európát a kegyetlen török uralomtól, vagy elesünk Krisztusért és mártír koronát nyerünk”. Ez a gondolat tér vissza a végvári magyarság minden megnyilatkozásában s ezt példázza Zrínyi hőskölteménye, a Krisztus mártírjává magasztosult magyar hős roppant misztériuma, a Szigeti veszedelem is. A magyarság nem csupán egy politikai hatalommal mérközött, hanem egy ellenséges hittel és életformával is.

De ha a török támadásai életformájának keresztény-európai jellegére eszméltették, a történelem másirányú erői arra kény szerítették, hogy létét és öntudatát nyugat felé is elhatárolja. A pusztulás századaiban mind jobban elhatalmasodó német befolyás növekvő ellenérzést, az egyre szaporodó erőszakoskodás heves visszahatást vált ki. A magyarságnak egyre inkább a maga függetlenségéért kell harcolnia. Bocskai „az egész magyar nemzetiségnek életének és az mellett religiójának, szabadságának és javainak megtartása” végett emeli fel a felkelés zászlaját s a „két hatalmas császár között elfogyott nemzetiségünk védővárát”-ul jelöli meg Erdélyt.

Bocskay, Bethlen s Rákóczi György kicsi országa néhány évtizedre meg is felel ennek a hivatásnak; elromlásával teljessé válik a magyarság önértetének összeroppanása. Méretetlen fájdalom tölt el bennünket, mert közeledni látjuk

azt az időt, amikor végképp elveszünk”, írják 1593-ban a pozsonyi országgyűlés rendéi s „inkább láttatik éntölem állani szegény hazánknak végső pusztulása, mintsem megmaradása”, jegyzi kilencven év múlva naplójába egy egyszerű, derék magyar. A nemzethalál látomásának sötét szuggesztiója már a legmélyebb rétegekben is érezteti hatását. S ha a törökellenesség? a kulturális magasabbrendűség tudatával, a németellenesség a független szabadság érzésvilágával itatta át szinte az ösztönök legmélyéig a magyarságot, a nemzethalál réme létérzésének szorongó bizonytalanságát állandósította.

Azt, hogy még az ereje teljében lévő birodalom sem állhat vég nélkül ellen a tatárhoz s törökhöz hasonló hatalmaknak, a tisztánlátók mindig tudták. Ezért kért ellenök nyugaton segítséget a magyarság. Már a IV. Béla említett levelében megszólalt azonban magáramaradottságának érzése; segítség helyett ígéret érkezik. „Nisi verba”: a szólam évszázadokon át ismétlődik ezután. „Im az kereszténységet mind elészámlálánk s nyilván látjuk, ezektől sem lehet a segítség úgy, hogy a legyen fundamentuma az mi szabadságunknak . . . Mert akinek nem borja, nem nyalja”, foglalja össze Zrínyi a segély lehetőségeit mérlegelő szemlélődésének summáját.

A világpolitikai erőviszonyok mérlegelése azonban, amely az elhagyatottság érzésén túl elsősorban földrajzi helyzetének veszélyes voltát tudatosítja a magyarságban, nem nyújt elégséges magyarázatot. A romlás igazi okait önmagában kezdi keresni a nemzet. A vád más és más ellen irányul, aszerint, hogy honnan jön; fejedelmek, urak, papok, katonák és parasztok egyaránt hibásaknak találtnak. S nemcsak a nagyok, egy Nádasdy, Pázmány, Bethlen, Eszterházy, Rákóczi látják s elemzik a romlást okozó magyar hibákat; a legmélyebb rétegekből is e kritika hangjai hallatszanak. „Szeretném tudni, honnét van nálunk annyi kegyetlen úr, csalárd és hűtlen szolga . . . papok bábalakjai. . . szí-

moniákusok, farkasok, bérencek . . . megvásárolható bírák, Bileám követő ügyvédek... erőszakosságok... a nép közt annyi panasz ... mindenfelé annyi feldúlt ház, birtok és falu, rongyos város. . . . hogy egyszóval mondjam, annyi rosszul kormányzott közügy?" A személyes sérelem csak izzóvá teszi Apáczai Csere János e szavait, de nem veszi el hitelüket. Még a népénekekben kifejezésre jutó társadalomkritika vádjai is ugyanezek. Valóban, ez a kor teszi a nép széles rétegeiben is tudatossá a magyar hibák hosszú sorát. De ebben a korban válik irodalmunk fővonásává a nemzeti hibák folytonos ostromozása is s ezekben a századokban fejlődik ki az a jellegzetesen magyar szemléletmód, amely a társadalombírálatot elválaszthatatlanul összekapcsolja a nemzet létkérdéscsin töprengő aggodalommal.

Az, elhagyatottság s a nemzeti hibák felismerése csak a romlás okait tudatosítja. A százados balsors értelmét, a kor szellemének megfelelően, a vallásos szemlélet igyekszik megtalálni. Hogy az Isten bajjal, ellenséggel, romlással sújtja a bűnbeesett népet, az egész középkoron végighúzódó gondolat. Természetes, hogy a hitvitázók is felhasználják. A nép könyvévé lett Biblia hatása alatt egy zord magyar Ószövetség képei kezdenek kiformálódni; a magyarság is Isten népének tartja magát, az ő kezébe teszi le sorsát. „Büntetsz bennünket s méltán szenvedjük e rettenetes nagy veszedelmeket”, a bibliai magyarság e bűnbánó érzése csakhamar mély jelentőséget nyer: „azoknak háborúságot kell szenvedni, Istennek fiai kik akarnak lenni”, s kiegészül a végső bizalom szavaival: „Királyi nemzet vagy, noha te kicsin vagy, Az atya Istennek bizony te kedves vagy!” A keresztény szolidaritás elsüllyedt eszméje helyett mind melegebb fénnel sugárzik fel a szívekben az Isten képe. Az Ő rendeletére, aki már megelégette a magyarság szenvedéseit, vonja ki kardját az udvari embértől szabadsághőssé lett Bocskay, s tőle fogva II. Rákóczi Perencig a nemzeti ellenállás minden vezére az ő parancsára

hivatkozik. A magyar hivatástudat szakrális jellege, láttuk, középkori örökség. Vallás és nemzeti érzés tökéletes összefonódása e zivataros századokban válik azonban az egész magyarság eltörölhetetlen élményévé.

„Fölemelé Kádár szemeit az égre, mondván: Uram, Jézus, jöjj segítségemre! Nosza vitézkedjünk, katonák, két kézre, Mert nem látok embert jöni segítségre! A zászlótartónak felszóval kiáltja, mondván: Vidd el fiam a zászlót más útra! Hogy mind el ne vesszen Urunk kevés hada, Mert Magyarországért meghalok én még ma! Kiontom véretem én szegény hazámért, Ezenel meghalok édes nemzetemért; Nem szánok ontani bizony érette vért, Mert én az Krisztustól veszek jutalombért.” Kódi Farkas János zord vitézi éneke így foglalja össze mégegyszer, a XVII. század közepe táján, a kor helyzetérzésének legfontosabb mozzanatait. Elhagyatottság és Krisztusba vetett bizalom, harci erény, okosság és áldozatkészség itt már mind egy esz meny, a „szegény haza”! s az „édes nemzet” körül egyesülnek. A magyarság öntudatában ekkor nyer végleges formát az a felismerés, hogy hazájával, ezzel a veszélyes földdel, amelynek tájai már a költészet megszépítő világában is kezdenek feltűnni, elszakíthatatlan kötelékekkel kapcsolta össze a sors. „Elfussunk? nincs hová, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátságunkért ki nem megyén ... az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannóniában. Hic vobis vei vincendum vei moriendum est”: Zrínyi csak egy századok óta szilárduló gondolatnak ad végleges kifejezést.

A nemzet szolgálata, a romlott haza megtartása és védelme: e századok minden megnyilatkozásán végighúzódó eszme. Ennek jegyében alakulnak ki az egyént a nemzet egészével összekötő magatartás alaptípusai is. A végeken folyó vad katona-életet ez az eszme tölti meg tartalommal, a szittyia barbárság ezáltal

válík nemzeti erénnyé. Ez az eszmevilág formálja ki azonban annak a harcos magyar írástudónak magatartását is, aki a ló és kard zord világában is őrzi a könyv, a nemes szépség, a tiszta eszme és az igaz szó hatalmát. „Csak lopd el Hollandiának mes térségeit – írja Bethlen Miklós Misztótfalusi Kiss Miklós-nak – és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát”. A harci és művelődési erény mellett pedig mind nagyobb szerep jut a magyar politikai géniusz realista képviselőinek. „Nem vakmerőségre hívok senkit. . . hanem okosságnak mértékletességével és állhatatos szívünknek megkeményítésével akarnám, hogy előállnánk erre a nemzetünknek utolsó szükségére! olvassuk az „Afium”-ban A romlás hullámverésében csak a legnagyobb vigyázat és óvatosság segít. „Elöl tűz, hátul víz, melynek részére hajlik az jó szerencse, kétlen ahhoz kell magunkat alkalmaztatni”, beszéli ki az „erdélyi politika” titkát Toldalagi Mihály. Ez már az elgyengült nép politikája, a kényszer bölcsessége. „Sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, a dolgot önmagát nézzük”, jellemzi Bocskai ezt a magatartást. S Pázmány, mintha az ő szavait folytatná: „akarnám, hogy ezt a kevés magyarságot jobb időkre tartanok és egymást ne fogyasztanók”, írja az egyetértő Rákóczi Györgynek s ebben a gondolatban találkozik, érsek léte, a protestáns erdélyi fejedelemmel, Bethlen Gáborral is.

Hova lett ekkorra már a magyar birodalom? Csak dicső emlékezete él s közjogi fikciója. Aki a valóságra tekint, tűnt álomnak tarthatja csupán, képzelődök illúziójának, a tények szegyenéből menekülni akarók vágyálmának. S mégis e probléma körül, a valóságérzék s a régi nagyság emlékét őrző szellem vitáiban fejlődik ki a magyar haza és nemzetélmény mindmáig fennálló kettőssége: a kis- és nagymagyar magatartás ellentéte. Kurucság és labancság: e nevekhez a hűség és árulás, a virtus és taktika, a szabadság és elnyomatás, az irodalmi és politikai realizmus és ró-

manuka rendkívül összetett, nem egyszer zavaros képzetei fűződnek. A lényeg azonban, amely mögöttük rejtőzik: az említett ketősség. A mohácsi vész óta a magyar nemzeti szervezet szabad egysége csak a lelkekben élő eszmény; szimbólum, mint a „corpus sacrae coronae”. A politikai valóságérzék a helyzet elismerését diktálja, a „nagyobbakra néző” vágy a régi jogoknak, a régi nagyság igényének fenntartását. S ha az a történelem roppant földrengéseiben megőrizte a magyarság törmelégeit, ez a szétzilált részekben újra és újra fellobbantotta az egész öntudatát. Midőn Rákóczi kibontja a felkelés zászlaját, az Örök Igazsághoz folyamodik. Ezt képviseli, midőn az idegen elnyomás ellen, a magyar függetlenségnek, a nemzeti szervezet egységének helyreállításáért harcol. Harca egy történelmi pillanatra megegyeser összefogja a magyar önállóság erőit. Egy végső kimerültségében már önmagát is feladni készülő nép előtt bizonyosága annak, hogy fennmaradásához a valóságérzékkel egyenlő mértékben szüksége van a hősi álomra s az örök igazság eszméjére is.

A SZATMÁRI BÉKEKÖTÉSSEL a valóságérzék győzött a hősi álmon, a magyarság csaknem másfélszázadnyi időre leteszi a függetlenségét védő kardot. A *pragmatica sancio*, amelyben az „*ex principio*”-magyarság, elsősorban a kiváltságait teljes mértékben megőrző nemesség is megnyugodhatik, s az eszközeit megváltoztató, hajlékonyabbá lett Habsburg-politika, amely Mária Terézia uralkodása idején jut teljes kifejlődésre, a békés fejlődésnek századok óta nem élvezett lehetőségeit nyitja meg a holtrafáradt nép előtt. S a magyar föld regeneráló erejére jellemző, hogy komoly belső és külső akadályok ellenére, a pusztá hadszíntereken csakhamar ismét felépül az ország, a megújulás útját járó nép pedig a XIX. század elején egy mélységében és kiterjedésében egyaránt nagyarányú reformmozgalommal ismét a délkelet európai fejlődés élére szökik. Ha a letűnt száza-

dok a vallás, a katonai erény s a függetlenség eszméivel kapcsolták össze a nemzeti lét kérdését, ez a kor a műveltségben látja fennmaradásunk és kifejlődésünk legfőbb biztosítékát.

A területileg is nagyjából helyreállított országban mindenekelőtt az értékek számbavételének s a darabokra szakadt nép egységesítésének munkája indul meg. Az újkori gazdaság és állampolitika alapjait ez a kor rakja le, s a szétzilált s ki-kihagyó tudatú nép fölött ez dolgozza ki a magyar barokk erősen konzervatív, rendi, katolikus és királyhú szellemének, a „Regnum Marianum”-nak világát. A Budára nagy ünnepek közt hazahozott Szent Korona visszanyeri az elmúlt századok harcaiban elhomályosult jelentőségét. Sugárzásában újra kibontakozik és megerősödik az egységes ország látványát most már plasztikus képekben is megrögzítő Hungária-eszme s a magyar föld és nemzet sorsát elsősorban reprezentáló rendiség történelmi öntudata is.

Az ország megismerésére s a rendi barokkvilág megrögzítésére irányuló törekvések a XVIII. század közepe táján még harmonikusan kiegészíteni látszanak egymást. Céljaik ellentétes volta azonban hovatovább egyre világosabbá válik. A valóság tapasztalati feltárásától csak egy lépés az összehasonlításig. „Extra Hungáriam non est vita”, ismétli a humanista bókot az önelégült nemesség; a közállapotok rosszak, az ország messze elmaradt a fejlődésben, válaszolják a helyzet nyugateurópai szempontú szemlélői. S mikor kimondják az eredményt: az ország újításokra szorul, egy évszázados nagy mérközés jelszavát hangoztatják: a magyar műveltség mellett a magyar reformot.

A reform útjai, módjai cs eszközei sokfélék. Első fázisában. Mária Terézia uralkodása idején lojális jellegű. Hogy a fejlődés végeredményben az ország gazdasági kizsákmányolásához vezet, ahhoz az állapothoz, amelyben a magyarság egy „saját zsirjába tartomány” sorsára jutottnak kezdi érezni magát, nagyobb-

részt a rendi ellenállás következménye. A magyar érdekek szempontjából is rendkívül hasznosaknak bizonyulnak azonban a királynő művelődési intézkedései: a megújított iskoláztatás nagyban hozzájárul annak az új szellemi elitnek kialakulásához, amely már a rendi világ határain belül kezdi képviselni a reform ügyét. A kilencvenes évekre már meglehetősen népes közvélemény hangoztatja a haladás gondolatát, amely mindinkább egyet jelent a felvilágosodással. II. József felvilágosult abszolutizmusa már nemcsak az egységes monarchia, hanem a magyar haladás eszméinek hordozói közt is sok rokonérzést talál.

Az uralkodó rendeletei azonban nemcsak rendi, hanem nemzeti érdekeket is sértenek, tehát a jobbak körében is megokolt reakciót váltanak ki. A szerencsétlennévű Martinovics-összesesküvés pedig, a forradalom eszméivel látszik azonosítani a haladásait. Így válik lehetővé, hogy az újtás ellenfelei ügyüket a nemzeti függetlenség biztosításának s a társadalmi rend megőrzésének ügyével azonosíthassák. A század fordulóján egymásra talál az abszolutisztikus és rendi reakció: Ferenc „Titus-i századának” évtizedeiben úgy látszik, mintha kihunytna volna a reform lángja.

A XVIII. század rendisége nem minden alap nélkül azonosítja a maga hagyományhű szellemét a nemzetével. A Habsburgok nem egyszer leplezetlenül nemzetellenes támadásait ez az osztály védi ki; a jellegzetesen magyarnak érzett életforma még egy század múlva is az övének vonásait viseli: s nem kis részben az ő tekintélyének köszönhető, hogy az országot előzőnlő telepéstömegek nagyobb fele hosszú időn át alárendeli magát a kevés számú magyarság történet- és államszemléletének. Latinos, falusias, konzervatív műveltsége, egy süllyedőben lévő patriarchális magyar világ meleg színeit is hordozza: „A gazdag palotát itt lakja királyi szabadság S a gunyhók lakosít szent törvény jobb keze védi”. Berzsenyi eszményített képét a haladás hívei nem fogadhatják el; ők az „irtózatoss” múlt és barbár

jelen helyett, a „süppedt kalyibák” elegyengetett téréin, az általa nos emberi jólét műveit akarják felépíteni. Berzeviczy Gergely, aki az egész magyar eszmevilágot hajlandó lenne feláldozni egy saját-ságos Páneurópa oltárán, kimondja e szokásoktól s nemzetiségtől elszakadó újítás alapelvét: „Nincs szebb és nemesebb hazafiság, mint az, amely oda törekszik, hogy lakosai az ország gazdag, bőven termő, de elhagyott természeti kincseit kiaknázhassák.”

E két magyar magatartás, amelynek változatai egyébként jó formán történelmünk egész folyamán fel-felbukkannak, sokkal inkább torzképei, mint megnyerő vonásai révén válik a magyar köztudatban ismeretessé. Az utóbbi képviselői már a XVII. századbeli „Siralmas Panasz” szerint is „a magyarokról soha jót nem szólnak . . . híreket, neveket kisebbítik, az idegenek előtt merő béres szolgálkhoz. . . hasonlítják őket, hogy bennök politika, tisztességes rendtartás és csinos, tiszta magaviselet nincsen, hanem részegség, gondatlanság.” A reformkor irodalmában a „külföldieskedők” ezek, a Székházyak, Kárpáthy Abellinók, akiket Széchenyi szavai szerint „semmi szebb vonzódás nem köt anyaföldjükhöz, mint egyedül jövedelmeik pontos elvárása”. A másik oldalon azok állnak, „kik, ha Szentírást nem magyarázol, akármit írsz, nevetnek; ha Corpus Jurist nem fejtegeted, semminek állítanak”, s az „igaz-véres, Bendeguz-fajú magyarok”, az „Elvesztett Alkotmány”, „A falu jegyzője” hősei s Oblomov magyar rokonai, a „Sulyosdi Simon”-ok és „Pató Pál”-ok. A „honn felejtett külföldieskedők”-nek s a „honi előítéletek tárnokaf-nak ezeket az arcképeit nagyobbára már annak a magatartásnak képviselői rajzolják meg, amelyben felvilágosodás és haladás ügye elválaszthatatlanul összekapcsolódik a magyar nemzeti érzésvilággal.

A magyar reform eszmevilága fokozatosan válik ki az általános emberi haladás gondolköréből. Bessenyei szemei előtt, akiben először mérkőzik a magyar ösztöneiből kilépni nem tudó

természet a felvilágosodás szellemével, még a közboldogság eszméje lebeg s első pillanatra úgy látszik, mintha még Kármán is a polgárosulásra gondolna csak, mikor a „nemzet csinosodása”-ról beszél: „A tudományok nem csak gyönyörködtetnek, hanem táplálnak is. Nyitva áll a becsület útja a merésznek, nyitva a kereskedés, a nemes mesterségek műhelyei; és nem méltóbb-e hozzá jók, jó birtokos és tehetős polgárokká lenni, mint ha azok maradnak, a mik: nemzeti betyárok?” A „csinosodás” útja viszont az anyanyelven át vezet: „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”, kapcsolja össze Bessenyei a magyar nyelv kérdését a haladásával.

A fejlődés második fázisában az anyanyelv – tudomány – közboldogság gondolatmenetben a tudomány helyét hovatovább teljesen elfoglalja a nemzetiség. A magyar nyelv kifejllesztéséért s uralomrajuttatásáért folytatott harc lefolyása ismeretes. A küzdelemben kialakult közfelfogást a szállóigévé lett s annyiszor félremagyarázott jelszó fejezi ki a leghatározottabb formában: „Nyelvében él a nemzet!” Filozófiai háttérét Kazinczy még így fogalmazza meg: „mínt-hogy Európának dolgait philosophusi szellem igazgatja, a Magyar nép csak azért nem enyész el, mert vele együtt egy sehol másutt nem található originális és szép nyelv veszne el”.

De valóban nyelvében él-e a nemzet itt, e sajátos fejlődésű földön? Mi lesz a következménye annak, ha a soknyelvű országnak, – amelynek népi egységét a pusztító háborúk s az idegen telepek tömegei teljesen megbontották – ha a régi magyar világnak – amely a maga rendi szerveztével az ország egységét mégis biztosította – latinnyelvű alkotmányát a magyar nyelvű nemzetiség eszméjével helyettesítik? A problémát nemcsak kivételes egyesek látják. Magyarországon „a jólétre, erőre szükséges egységet alkotmányos változtatások igen, de nyelv, vallás vagy más erőltetések létre nem hozhatják

ez országban a kapocs az alkotmány, de az enyvezet a deák nyelv volt”, néz vissza 1843-ból, az új világ örvényeiből, a régi partokra Szűcs Ábrahám, „a pipás nemesek” véleményének képviselője. Kisfaludy Sándor egy félszázaddal az előtt ezt írja: „Átallyában, végig utazván most Magyar Orszagot és összehasonlításom után több Tóttot, Svábot, Oláhot, Németet találván, mint tiszta Magyart – s ugyanezt találván Erdélyben is, eljajdultam: Vége, gondolám, a Magyar Nemzet nek.” Megdöbbenése egy egész nemzedéké. S ha a divatba jött magyar életformák és külsőségek asszimiláló hatását látó optimista közvélemény a magyar államnyelv bevezetésétől azt várhatta, hogy „ennek következése egy fertály század múlva tizenkét milliom magyar lesz”, az illuziótlanok magyar helyzetérzése mind szorongóbbá válik. Kisfaludy Sándor még egy vonzó magyar múlt szép regéit mondja a patriarchális békét lehelő kandallók meghittségében, Berzsenyi már korholó elégedetlenséggel állítja szembe a törpe jelent a hajdani nagyság megidézett árnyaival, Kölcsey és az ifjú Vörösmarty előtt pedig ismét fellebeg a zivataros századok látomása, a tér, hol „más faj állott a kihunyt helyére”, a „sír, hol nemzet sülyed el”. Az ő magatarításukat azonban már a magyar létnek mélyebb és gyökeresebb szemlélete alakítja ki.

A nyelv jelentőségének túlbecsülésétől már Kármán óv: „a szó magában semmi ... ne szót kovácsoljunk; dolgot, ne héjt, velőt, ne formát”. Ne utánozzunk, nyelvünk „az eredeti lélek és az öngondolkodás bélyegét hordja magán”, jelöli meg a helyes fejlődés útját, így nyernek újra mind nagyobb jelentőséget a sajátosan magyarnak érzett jelenségek, a „nemzeti hagyományok” s a „nemzeti character” kérdései. Kölcsey szerint az igazi nemzeti litteratúra az lenne, „melynek műveiben ölekeznek a hősi szép kor a jelenvalóval, emberiség érzelme a hazafisággal; mi pedig emlékezet és részvét által vissza-

viszszakapatván, megőriztetnénk azon veszedelemtől, hogy a szüntelen előre és messze távozás alatt eredeti színeinket lassanként elveszítsük”. Nemzetiség immár az élő szervezetet, a magyarság megőrzésre érdemes, fölébresztésre és kifejlesztésre váró életerőinek összességét jelenti. Kazinczy „filozófusi szelleme” még csak egy „originális nyelviét akar megőrizni, Széchenyi istenségének parancsa szerint azonban már egy népet kell megmenteni és megtartani az emberiség számára. A magyar művelődési eszmevilág önismeretét gróf Széchenyi István konzervatív reformrendszere jelenti. Az évtizedes viták minden fontos eleme összekapcsolódik gondolatainak a magyar Parlament és a magyar Erény közt ívelő rendszerében. „Engem soha nem ijesztett csekély számunk, de fennmaradásunkért annál erősebben rettegtem mindig azon okból, mert fajtánk anyagi, mind szellemi léte olly felette könnyű”: ebből az alapélményből szükségképpen következik az, hogy „ha valami felemelheti még a hazát, ön boldogságára. Ura örök dicsőségére s hozzáillő magasságra, az semmi egyéb nem lehet, mint Nemzetiség s Közértelmesség”, azaz a nemzet egész erkölcsi lényének kiművelése. A nemesi rendből népi nemzetté alakuló magyarságnak feláldozott kiváltságai helyett erényeivel kell megtartania vezető szerepét az országban; s ez erények az új kor szellemének megfelelőleg a „kiművelt emberfő” erényei, így nő ki Széchenyi mély erkölcsi ihletű gondolatvilágából az új hivatáseszme: a jó természete irányában, az Erény parancsai szerint megjobbitott magyarság feladata, hogy a műveltség fáklyahordozója legyen.

A XIX. SZÁZAD ELEJÉRE a nemzetiség egy nagyobbrészt ösztönös közösségérzésből humanisztikus eszménnyé növekedett: nemcsak élmény, hanem tétel, nemcsak örökbe kapott birtok, hanem feladat is. A kultúrnemzet értékrendszerének tudatosodása se-

hol sem jelenti csupán a már meglévő állapot szentesítését; a szellem formáló, szervező erejére azonban a nemzetiségének tudatára ebredő Magyarországon sokkal inkább szükség van, mint másutt; itt nemcsak a magyarság felé hajló idegeneket, de a „nemzet örlelké tői” elidegenedett művelt magyarság jórészét is meg kell nyerni az eszmének. Ezért jellemzi a magyar fejlődést a fokozott tudatosság, szándékosság, nem egyszer erőltetés. „„Mi a magyar?” kérdezi a felébredt s megzavart nép s a kor kétféleképpen felel. Változtasd meg élted, szüless újra, légy méltó jobbik önmagadhoz, nagy múltadhoz, roppant feladataidhoz, mondja a kisebb javaréteg. Változtasd meg nyelvedet, öltözz újra, légy részese a nemzeti önérzetnek s boldogulásnak, mondja a népesebb tömeg.

A két felfogás közti roppant ellentét talán nem vezetne a nemzeti öntudat végzetes szakadására, ha mindvégig megmaradhatna a szellemi élet területein. A feszültség természetesen annál jobban nő, mentői inkább azonosítatják a nyelvében élő nemzet a nemzetiségében élő állammal s tragikus végű kirobbanáshoz vezet akkor, mikor a magyarság a nemzetállam eszmevilágának igézetében hozzálát ahhoz, hogy a soknyelvű rendi állam helyén megszervezze az egynyelvű nemzetállamot. Rendi konzervativizmus és népbarát reformizmus: mindkettő az egészséges, egész Magyarország álmát hordozza szívében. Egy századon át tartó küzdelmük folyamán egészen nyilvánvalóvá lesz, hogy a magyar birodalmi gondolat s az újkori nacionalizmus egészséges, termékeny összhangolása emberfeletti feladat. A küzdelem azonban a magyar élet egész arculatát megváltoztatja, s ennek a változásnak folyamán mélyül tátongó szakadék az erkölcsi eszmény s a számító alkalmazkodás magyarsága közé.

A fejlődés menete az újítás híveinek látszik igazat adni. A reformot – immár egyre inkább a társadalmi és alkotmányos helyzet gyökeres átalakítását – mind nagyobb és zajosabb köz-

vélemény követeli. A „korszellem” csak azokat emeli, akik az ő izgatott szavait ismétlik. Széchenyi hangja egyre rekedtebben hangzik; a közvéleménynek Kossuth ad hangot, az új kor embere, akiben oly nagyhatású szövetségre lép a magyar szabadságvágy és uralmi-igény – s Kossuth szavai egyre forradalmibbak. Az új helyzet legsúlyosabb problémáit nem lehet észre nem venni; a közjogi, nemzetiségi, társadalmi és gazdasági nehézségek mind nyugtalanítóbban jelentkeznek is a köztudatban. A reform erejébe vetett hit azonban egyelőre elfátyolozza a gondokat. Az aggodalmaskodók hallgassanak; az országban a magyar elem képviseli a leghaladottabb, legemberibb és legrokonszenvesebb álláspontot. Szelleme, tekintélye s lendülete az együttélő népek számottevő rétegeit ragadja magához. A század első fele a magyarosodás első büszke korszaka.

Bizonyos, hogy a magyarosodás legerősebb munkálója ez évtizedekben még a reformmozgalom; sikerének előfeltétele azonban nem utolsó sorban a „romantikus Magyarország” élmény világának kialakulása. A maga szokásaira, hagyományaira büszke tősgyökeres magyarság önérzetének megszilárdulását már a XVIII. század közepe óta megfigyelhetjük. Ennek a magyarságnak inkább külsőséges rekvizitumait kapják fel és népszerűsítik a Kalapos Király intézkedései nyomán felcsapó ellenállás hullámai, ez épít magának a korai romantika történelmi költészetében hősi és dicső hajdankort s ez kap most váratlan szövetségest az európaszerte elharapódzó magyar divatban. A „magyar varázs” színes és szépirodalmias képzeteinek első rétegét, a pusztaromantikát, elsősorban Lenau és követői népszerűsítik a magyarság körében is s meglehetősen sok a külföldi elem a második réteg, a biedermeier-idill és a népies életkép területén is. A vadromantikus táj – pár évtizede még „kietlen pusztaság” – háttéréből kiváló magyar vidéki élet – Kármán szemében még „egyptomi setéség”, „sivatag üresség” otthona – a költészet és művészet meg-

szépítő varázsában vonzóvá lesz; kultúrától meg nem rontott természetessége – az egykori „barbárság” – most értékévé mivöl.

E vonzóan felületes képleteket azonban az az eszme teszi igazán népszerűvé, amelyben a progresszió hívei az országos nehézségek leghatékonyabb orvosságát vélik megtalálni: a szabadság. A végtelen pusztát, a függetlenségére kényes, kemény katonát s az alkotmányát védő történelmi magyarságot ábrázoló kép hamarosan kiegészül a szabadság eszméjéért harcoló nemzetévé. A szabadság mindinkább azon kilencmillió felemelését is jelenti, „ki hű jobbágy s mily hű! jó katona s mily jó!”; a nép szabadságát tehát, amelyben a kevés számú művelt magyarság hovatovább nemcsak a herderi mélyréteget, a nemzeti egyéniség őrzőjét kezdi látni, hanem a számbeli magyar fölény legfontosabb biztosítékát is. De jelenti a nemzetiségeket meghódító eszmét is: „a szabadság – írja Kossuth – akkora olvasztóerővel bír, hogy annak, aki a szabadságot ígéri, a többi népfajok a szabadságért nemzetiségüket fogják odaadni.¹¹ S ha a nép a hódító eszmét megvalósító „1848-i törvények alatt – Kemény szerint – a föld felszabadításán kívül mást nem láthatott” s ha a hagyományos németgyűlöletén túl keveset látó átlagnemesség a szabadságot a maga függetlenségével azonosítja is elsősorban: az eszme nagy gondolkodók, politikusok és költők műveiben egyre mélyebb erkölcsi tartalommal telik meg s egyre fényesebben sugárzik fel. Széchenyi „Istennek legszebb ajándékát”, a „mennyei szabadság”-ot nevezi az érett, igazságos, kifejlett ember és nemzet „legfőbb javá”-nak; Kossuth a magyar megújulás leghatékonyabb erőforrásának tartja s Petőfi a maga kivételes géniuszának legragyogóbb lángjait lobbantja fel oltárán. Érthető tehát, hogy midőn a negyvenes évek végére elviselhetetlenné fokozódó feszültség kirobban, a magyarság a maga küzdelmét szabadságharcnak

érzi s mikor függetlenségéért birkózik, harcbasiető költője a „világszabadság” lobogóját bontja ki a véres csataterék fölött.

A küzdelem, „mely világsoda” volt, elbukik. Az ország el nem ül. A jövőt, a roppant nyomás alatt mégis bontakozó életet csak a megfontoltság és a fegyelem óvhatja meg a teljes pusztulástól. A feladat a nemzet összes felhasználható művelődési értékeinek s teremtőerőinek számbavétele, erőteljes, a magyarság lényegét példát mutató teljességgel kifejező szellemiség kialakítása. A nemzet létének újra értelmet kell adni, európai helyét újra meg kell találni, hivatáselméjét ismét fel kell mutatni. Erre a feladatra vállalkozik az az elit, amely Deák Ferenc köré csoportosulva kialakítja nemzeti klasszicizmusunk szellemi világát.

Az országra nehezedő nyomás, amennyire akadályozza a magyarság fejlődését, annyira elő is mozdítja öntudatának feltisztulását. A vesztes mellől elrebbennek az érdekhazafiság van dormadarai; a népszenvédelyt megnyergelő politikusok elnémulnak, a megdöbent és határai közé visszahúzódó nép vezető rétegében az egymásra talált politikai és szellemi elit egyaránt a gyökeresebb, művelt és erkölcsi öntudatú magyarságból kerül ki. Ez a valóság sziklás és örvényes útjait jární kényszerülő csoport a magyar föld, nép, történelem és politika minden kérdéséhez önáltatás nélküli, nem egyszer már szinte bénítóan reménytelen realizmussal közeledik. Ha a közelmúlt jelszavai „haladás” és „szabadság” voltak, ezé az „önismeret”, a „szíven zsarnokoskodó ész”, a vágyakat megfőkező belátás; ha annak fegyvere az agitáció, a felmozdított nép s végül a kard és puska volt, ezé megint csak a lelkiismeret, a tudás, a szellem, s az alkotmányos igazság lehetett. Zarándoki hűségű munkássága folyamán sikerül is viszonylagos véglegességgel megfogalmaznia az erkölcsi ihletű művelt magyarság klasszikus eszményét. Költői gyakorlatában a politikai élet hullámveréséből kiemelkedve

alkotja meg a magyar izlés és emberség példaadó műveit; alkotmányos művével, a kiegyezéssel pedig még egyszer megkísérli, hogy a fennálló erőviszonyok s a magyar igények, a hatalom és a jog kibékítése által megteremtse a termékeny munka és fejlődés előfeltételeit.

Természetes, hogy Deák, Eötvös, Arany és Kemény művei csupán a szellem magános orzait jelentik. A közmagyarság önszemlélete tovább őrzi a katasztrófa előtt kialakult romantikus képzeteket, sőt kiegészíti ezeket a szabadságharc valódi és megépített nagy tetteinek emlékezetével. Vidéki udvarházakban Petőfi bujdosik s népszerűsége árnyékában egy elfajult népiesség korhelykedik. A honfibú, minthogy szónokolni nem mer, allegóriákban keres kifejezést; Vas Gereben a „nagy idők, nagy emberek” tűnt fényét csillogtatja meg újra s a jövőt Kossuth külföldi sikereitől, Türr Pista puskáitól várja a Garibaldit éltető ifjúság. S ez az eszmevilág egy rendkívüli tehetség műveiben színes és változatos rendszerbe épül s mert művészi igazsága igen nagy, mindjobban megszerzi magának a valóság hitelét is: egy csodákkal megszépített világ káprázatában ekkor kezdi kibontani Jókai a magyar álmok és vágyak Ezeregy-éjszakáját.

Ezt a könnyű és vonzó nemzeti érzésvilágot használja fel a maga céljainak elérésére a XIX. század végére kibontakozó magyár kultúrimerializmus. A Deák eszméitől mindjobban elhajló fejlődés legfontosabb célja az ország gazdasági, politikai, katonai és nemzetiségi súlyának növelése, végső fokon a magyar nemzetállam megteremtése. Az erőfeszítések eredménye az első látásra lenyűgözően nagy. Ha a felszabadított, de magárahagyott parasztság lábai alatt kezd is meginogni a föld: az ország iparosodása, gazdasági és kereskedelmi megszervezése lázas iramban folyik. Ha az alkotmányos szabadság csak látszólagos is, a függetlenségi politika annál zajosabb elégtétellel veszi tudomásul a kétes értékű részletsikereket. Ha a nemzetiségi mozgalmak

milliók tömegeket szakítanak is el a magyar állameszmétől: az asszimiláció a magyar elem számarányának alakulását egyre kedvezőbbé teszi. Ha a magyar vidék egyre jobban elsivatagosodik is: az ország fővárosa európai méretű metropolissá növekszik. S ha egyesek a nemzeti szellem veszedelmes elszíntelenedéséről kezdenek is szólni: az aggodalmaskodóknak el kell némulniok a magyar tárgyú tudományok területén folyó kiterjedt pozitivisták munká látán. A millenniumi magyarság büszke önérzettel néz körül az országban s a „harminc millió magyar” nagyhatalmi álmát tapsoktól kísérve fejtheti ki a kor legnépszerűbb közírója, Rákosi Jenő.

A millenniumi magyarság nemzeti öntudata az ezeréves múltból elsősorban a magyar birodalmi gondolatot, a nyelvében élő nemzetiség hagyományait s a magyar függetlenségi harcok emlékezetét teszi magáévá. Az ország leíró rajzában az egység és magyarság elemeit emeli ki. A magyarsághoz való tartozás ismerető jegyeiként az állampolgárságot, a magyarnyelvűséget és az uralkodó eszmevilággal való egyetértést jelöli meg. Jellegzetesen magyarnak a népies irodalom s a népszínművek joviális, érzelmes paraszti világát, de méginkább azt az „úri” életformát tartja, mely a nemzet politikai és társadalmi reprezentálásában vezérszerepet vivő dzsentri körében alakult ki. S ha a kereskedést, ipart, s az úgynevezett szabad pályákat nem érzi is igazán magáénak, társadalmi szépségideáljához méltónak, a haladást ezeken a területeken is a magyar műveltség teljesítményeként könyveli el.

A múltó évekkal, a mélyülő gazdasági, társadalmi és szellemi szakadékokkal együtt növekszik e századvégi szellem ellenzéke is. Az egymással is szembenálló ellenzéki erők vitájában természetesen nem alakulhat ki egységes és korszerű új nemzeti öntudat. S amily mértékben csökken az úgynevezett történelmi osztályoknak, e liberális nemzeti értékrendszer hordozóinak, ha-

tahna és tekintélye, oly mértékben válik egyre teljesebbé a magyar öntudat zavara is. „A mai Magyarország egy bátortalan, nagyobbarányú, de össze-vissza valami, egy káosz”, Ady keserű szavai már egy népes közvélemény felfogását fejezik ki.

A TRIANONI BÉKE egy független, nemzetiségében nagyjából egységes ország határai közé kényszeríti vissza a magyarságot; széttöri a liberális magyar nemzetállam egész hatalmi rendszerét. Az új helyzetben – mindenekeelőtt az elszakított területek népével kapcsolatban – egyre égetőbbé válik tehát a kérdés: mi tartja fenn most a magyarságot, mely rétegekbe kell gyökeret vernie, ha nem akar a szelek játékvá lenni, midőn az állam védő sátorát elvitte felőle a fergeg? A nemzetiség megint a művelődés sáncain kénytelen megvetni lábát, a szellemi szolidaritás azon kötelékeit kell megerősítenie, amelyekkel a közös történelmi sors, a közös haza és rokon vér erői fonták össze a népet. A sors kérdéseire az egymásra következő nemzedékek más és más választ adnak. A forradalmak és az első békeévek zűrzavarán először a háború előtti Magyarországnak politikai múlttal, országszervező gyakorlattal és társadalmi súllyal bíró uralkodó rétege lesz úrrá. Eszmevilága, ha alkalmazkodik is az új helyzethez, lényegében a régi marad: a világlomlásra nem magábaszállással, hanem az ellenfél vádolásával felel; a bekövetkezett tragédiáért a „nemzetietlen, hazaáruló, destruktív, forradalmi erők bomlasztó működését teszi felelőssé. A visszaállított tekintélyű társadalmi eszmények jegyében felnövekvő, hybrid, neo-dzsenti-tenyészetben s a revizionizmussal kapcsolatban újra-éledő szónokias, üzletszerű vagy illuzionista hazafiaszkodásban nagyobbára ennek a szellemnek népszerű változatai élnek tovább s ez ellen kell ma is legnehezebb harcot folytatniuk a „magunk revízióját” követelő és végrehajtó magyarság hordozóinak.

A háború előtti ellenzék radikális, forradalmi csoportjai az

összeomlás idején kompromittálják magukat; egyrésztük emigrációba szorul, másrésztük csaknem egészen elveszti befolyását a közvélemény alakítására. Egyre jobban szóhoz jutnak azonban azok, akik már a liberális eszmék uralma idején is egy mélyebb, töményebb és felelősségteljesebb magyar magatartás kialakításán dolgoztak. Az értelmiség nagyobb rétegei most találkoznak Adyval, akinek tépett, vádló, tragikus magyarságában önmaguk keserűségét felfokozva élhetik át. A jövő kérdéseire feleletet keresők Szabó Dezső előadásairól Prohászka Ottokár konferenciáira sietnek s asztalukon egymás mellé kerül a népből táplálkozó faji aktivizmust hirdető „Elsodort falu” s a kereszténység világteremtő erőit megidéző „Diadalmas világnézet” 11.

E három név a bizonytalanság első fázisát, az érületi, általános világszemléleti tájékozódás irányait jelöli. A húszas évek végére azonban lassanként kibontakoznak már a részletkérdésekben is eligazodást kereső realiztikusabb törekvések. A Bartók Béla és Kodály Zoltán nevéhez fűződő mozgalom a zene területén folytatja azt, amit nemzeti klasszicizmusunk a költészetben kezdeményezett: a magyar népi lélek mélyén élő ősi magyar szellemi kincseket megint felszínre hozni, a népi kultúrát a nemzeti műveltség természetes alapjává tenni. A „történelmi ártértékelés” leghatékonyabb indításai Horváth János és Szekfű Gyula műveihez fűződnek. Az ő magyarságszemléletük szakít mind a századvég liberális-pozitívista történetírásával, mind a nacionalista műltszemlélet magyar nyelvi elfogultságával és érzelmes hőskultuszával; a történelemben nemzeti életünk azonosságának biztosítékát keresik, azt az erkölcsi erőt, amelynek sugárzásában egymást kiegészítve találkozik össze „önmagunk lelki épsége és a művelt emberiséggel való szolidaritásunk” 11.

Ezek a nyomokon haladva alakítja ki a maga öntudatát a fiatalabbak javarétege is. Ennek a nemzedéknek nevelője a kor, a kényszerűség s az ifjú tapasztalat lett; népe sorsának problémáit

a maga életében ismerte meg. Ez egyik magyarázata annak, hogy ha képviselői a nemzet kérdéseivel foglalkoznak, alig tudnak személytelenül szólni s azokat a kérdéseket is, amelyekben csak a tárgyilagos, tényeken alapuló megvitatás dönthet, hajlandók az erkölcsiség, egy egyedül lehetséges tisztességes magyar magatartás mérlegére vetni. Az ifjúságot mindig jellemző forrongó érzés világon túl, ezért is jellemzi magyarság szemléletüket inkább az izgatott, kínzó töprengés, mint a nyugodt hit, a kiegyensúlyozott önbizalom.

Dúltságuk, nyugtalanóságuk azt bizonyítja, hogy koruk gyér mekei. Nincs mód arra, hogy áttekintsük itt a mai magyar önszemlélet kusza és egymásnak nagymértékben ellentmondó képzetait. „Nagy-magyar és kis-magyar út” megújított „Hungária” koncepció és a „magunk portáján magunk urai”-magatartás haború előtti sovinizmusa, revizionizmus és Duna-konföderáció-tervek, kurucság és labancság újra kiéleződő ellentétei, „kultúr-fölény”- és „östehtetség” kultusz, „sznobok és parasztok”, nyugat európai szolidaritás és „turáni-szláv parasztállam”, liberális aszx szimulációs-politika és a „társadalmi egyensúly helyreállítása”, nyugati, keleti, és dunavölgyi hivatásezsmék, turanizmus és regionális elzárkózás, disszimuláció és „törzsökös magyarság”, történelmi osztályöntudat és társadalmi reform, nagybirtok-védelem és falukutatás, „mély”, „híg” és „jött” magyarság, szellemi honvédelem és fajvédelmi politika: e jelszavak csak kiragadott töredékei annak a zürzavarosán hullámzó vitának, amelyben az igaz magyarság megtartásáért folyó nehéz küzdelem eredményei már-már elmerülni látszanak. S mégis, az eszmék zürzavara mélyén, úgy tetszik, önismeretünk mindenkor alapvető kérdéseit és jellemvonásait ismerhetjük fel ma is

Ha a magyarság önszemléletének eltörölhetetlenül fontos összetevője; s a Kárpátok koszorúja által földrajzi s a magyar országló hagyomány által hatalmi egységbe foglalt táj, s ha a

magyar nemzetközösség fenntartásában tagadhatatlanul fontos szerepet játszanak is a közös származás, a törzsek és családok összefűző erői: magyarnak lenni elsősorban szellemi magatartás s nem vérségi elrendeltetés kérdése. Ha tehát van magyar faji gondolat, – amint hogy van – annak igazi meghatározója nem vérsajtjeink mítosza, hanem történelmünk szelleme s erkölcsi egyéniségünk parancsa. A nemzetek állami egységének hordozója és védelmezője az országló hatalom, életformájának, hagyományának, erkölcsiségének őrzői és újrateremtői viszont a szellem emberei. A magyar fejlődés egyik legjellemzőbb tulajdonsága – láttuk – a mohácsi vész óta mind fokozottabb mértékben az, hogy az országló hatalom s a nemzeti génuszt őrző és kifejező szellem csak egy-egy szerencsés történelmi pillanatra találkozik. Ezért van a magyar író és gondolkodó sokkal inkább bezárva népe világába, mint a nyugat-európai. Innen van talán az is, hogy a magyar önismeret legmélyebb megnyilatkozásai annyira affektív természetűek. Természetes, hogy annak, aki a humanitás magas ormairól tekint le a szűkes világra, éreznie kell a szakadékot a nép léte és eszményei között s érthető az is, hogy a hatalom nélküli, vagy a hatalomtól üldözött szellem ezen a téren könnyen elcsügged vagy elvadul. A magyarság önszemlélete nemcsak ma, de már századok óta türelmetlen tettvágy és halálos kétségbeesés közt hullámozik. Magasság és mélység azonban itt is csak egy középső retegére vonatkoztatva nyeri el értelmét. Ezt a kiegyensúlyozó kedélyréteget fatalisztikus bölcsesség, valóságkedvelő józanság és melegen gyöngyöző jókedv jellemzik. Vér, táj, történelem együttesében mintha csakugyan Észak és Dél fonódott volna össze e szemléletmódban. Lelkesültsége valami közép a rajongó sóvárgás és a pusztító indulat közt; lehangoltságából hiányzik az északi elcsigázottság és a déli cinizmus; józansága mértéktartóbb, mint a német alaposság s emberibb, mint a gall racio-

nalizmus; fatalizmusa a tapasztalás bölcsessége, nem a kiábrándultsága; humora a bátor szív s a játékos értelem felelete a sors nyomására; quietizmustól, iróniától és érzelmességtől egy aránt távol áll. E pár vonás is jelzi: a magyar jelleg, ahogy az a nép tudatában is tükröződik, nem egynemű és átlátszó; a jellegzetesen magyar kedélyállapot összetett, árnyalatos. A legtisztább öröm mélyén is ott van valami nyugtalanító emlék iszapja, a vágyat a tapasztalás kényszere fegyelmezi, a szenvedélyt az ösztönökben hordott szemlélődő hajlam. Az önfeláldozás kitáruló lelkesültsége hamar átfordul a megbántottság dacos elzárkózásába, a nagy álmok szárnyán ott a valóság szürke pora is. Önmagára eszmélésének folyamán a magyarság egyik legmegrázóbb élménye az elhagyatottsága, a testvértelensége, a népi magányé. Vannak, akik ezt az érzést művelődésünk egyik mély ellentmondásából eredtetik. A magyarság életcélja is, mint minden más népé – eszerint – az, hogy önmagát kifejelessze. Alkotó erői azonban nem fejlődhetek: szabadon; mint később érkezettnek, egy már kész világképhez kellett alkalmazkodnia. A mintakép túlságosan is élő és nyomasztó, hogy sem a tanítvány legyűrhetné: a magyarság önmegtagadással lett európaivá s nem egyszer béklyónak érzi ezt a szellemi hűbériiséget. Fegyelme, belátása keresztény és európai, emlékezete és vágya azonban az európai kultúra előtt vagy alatt élő erők szövetségét keresi; műveltségével otthon érzi magát nyugaton, de ösztönében a magánosság, az utat tévesztettség érzései nyugtalanlankodnak. Ha ez a magyarázat – amely egy XVI. századbeli s elsősorban politikai fogantatású élményt általánosít – nem is tartalmazza az egész igazságot, mégis önismeretünk egy jellemző vonására utal. Minden nép kész az elzárkózásra. A magyarság is szereti magánosságát büszke különállásnak érezni s hajlamos arra, hogy életének célját és értelmét a pusztá létörömben vagy a nemzeti önzés céljaiban keresse. De sok példánk van arra is,

hogy ez a nemzet szinte teljes önfeledtséggel tudta átadni magát egyegy nagy, léte határain túl mutató eszme vonzásának. „A magyar az, akinek jellemzésére azt mondhatjuk el, amit a tökéletes emberről gondolunk”, azonosítja Illyés Gyula, minden magyar költő és gondolkozó után, az igaz magyarság eszményét a tökéletes emberséggel. Valóban, ha a magyar önismeret légfájóbb eleme a népi magány érzése, legmélyebb értéke ez a tiszta, magas emberiségért folytatott szakadatlan küzdelem.

Az idézett írók művein kívül igénybevett irodalom: Hóman-Szekfű: Magyar történet, 2. kiad. Bpest, 1936 Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó, Bpest, 1934. Keresztury Dezső: Kelet és Nyugat közt. Magyar Szemle, XXI. köt. 1934. Joó Tibor: A magyar nemzet eszme, Bpest, 1939. Deér József: Pogány magyarság – keresztény magyarság, Bpest, 1938. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Bpest, 1931. Ugyanaz: Az irodalmi műveltség megoszlása, Bpest, 1935. Benda Kálmán: A magyar nemzeti hivatástudat története a XV.–XVII. században, Bpest, 1937. Csabai István: A végvári magyarság és kultúrája, Bpest, 1939. Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Bpest, é. n. Farkas Gyula: A magyar romantika, Bpest, 1930. Ugyanaz: A Fiatall Magyarország kora, Bpest, 1932. Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik Bpest, 1933. Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig, Bpest, 1930 Ugyanaz: Aranytól Adyig, Bpest, é. n. Kodály Zoltán: A magyar népzene, Bpest. 1937. Keresztury Dezső: Az új magyar irodalom útjai. Magyar Szemle, XIII k 1931 Karácsony Sándor: Magyar lélek. Bpest, 1938. Ugyanaz: A magyar észjárás, Bpest, 1939. Illyés Gyula: Magyarok. Bpest, 1938 U. a.: Ki a magyar? Bpest, 1939.